

АЛANI НA ПІВNІЧНО-ЗАХІДНОМУ КОРДОНІ УЛУСА ДЖУЧІ

Олег БУБЕНОК,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник інституту
сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Бубенок Олег. Алани на північно-західному кордоні Улуса Джучи.
У статті досліджується питання військового потенціалу аланів – вихідців із Північнокавказької Аланії, що розселялися по Північному Причорномор'ю та Подністров'ю, і можливе їх використання золотоординськими правителями у Синьоводській битві.

Ключові слова: Золота Орда, комплектування золотоординського війська, Улус Джучи, битва на Синій Воді, алани, Торговиця.

Бубенок Олег. Аланы на северо-западной границе Улуса Джучи.
В статье исследуется вопрос военного потенциала аланов – выходцев из Северокавказской Алании, что расселялись по Северному Причерноморью и Поднестровье, и возможное их использование золотоординскими правителями в Синьоводский битве.

Ключевые слова: Золотая Орда, комплектование золотоординского войска, Улус Джучи, битва на Синей Воде, аланы, Торговица.

Bubenok Oleg. Alanna on the northwest border of Jochi Ulus.
This article explores the question of military capabilities Alans – natives of the North of Alanya, which settled on the Northern Black Sea and the Dniester, and the possible use Golden rulers in Synovodskiy battle.

Keywords: Golden Horde, the Golden Horde troops manning, Jochi Ulus, Battle of Blue Water, Alans, Torhovytsya.

Битва на Синіх Водах, що відбулася в 1362 році на річці Сині Води між литовсько-руським військом Великого князя Литовського Ольгерда і військом золотоординських правителів, стала поворотною подією не лише в історії слов'ян та литовців, а й народів Улуса Джучі. Саме після цих подій золотоординці остаточно втратили контроль над Правобережжям.

Проте про саму битву та її учасників ми знаємо мало. Збереглося тільки декілька літописних звісток про неї. Найбільш ранні відомості про битву біля Синіх Вод уперше містяться в літописній анонімній оповіді «Про Поділля», що, за спостереженнями Ф. Шабульда, була написана «на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв'язували політичну проблему: кому саме – Польському короліству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля» [1, 9]. Про ці події повідомляють «Хроніка Литовська й Жмойтська» (XVII ст.), Рогозький літописець, складений в остаточній редакції восени 1396 року, Никонівський літописний звід кінця 1520-х років, Густинський літопис (XVII ст.), «Хроніка Литовська й Жмойтська» (XVII ст.) польського історика Мацея Стрийковського. Не дивлячись на це, у цих історичних текстах не міститься конкретної інформації про склад золотоординського війська, яке назване лише узагальнюючим терміном «татари». Є лише відомості про ватажків золотоординців.

Так, в недатованій літописній «Оповіді про Поділля» повідомляється: «Коли господарем был на литовъской земли князь великий Олгирд и, шедъ в поле с литовъским воискомъ, побилъ татар на Синей воде, трех братовъ: князя Хачебея и Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарьское земли, отчици и дедичи Подольской земли, а от них заведали атамани и боискаки, приеждючи от тыхъ атамоновъ, имовали с Подольской земли данъ» [2, 74; 3, 66]. «Хроніка Литовська й Жмойтська» повідомляє: «Року

1332. Олгерд,... вправился против татаров в Поля Дикие... А гды пришли до Синей Воды, минувши Канев и Черкасы, указалася им в полю великая орда з трома цариками на три обозы розделенныи, то есть Котлубая, Катибея, Бекера и Дмитра солтана» [4, 139]. Густинський літопис про золотоординців повідомляє: «В лето 6870... В сіе лето Ольгерд победи трех царков Татарских из ордами их, си есть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую» [5, 350]. Доволі докладний опис Синьоводської битви міститься тільки у хроніці Мацея Стрийковського, який про супротивників Олгерда пише: «І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома цар'ками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очоловав Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер... Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши літву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування... Не змігши довше витримати лобового натиску літви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз її уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів» [6, 66-67].

Іноді дослідники схильні буквально тлумачити термін «татари», розуміючи під цим лише тюрко-монгольське населення Золотої Орди. Але аналіз джерел свідчить про те, що власне золотоординці-татари самі не воювали, а залучали до складу свого війська залежне від них населення, серед якого були не лише підкорені кочові етноси, а й землеробське населення.

З огляду на це, великий інтерес становить поселення золотоординського періоду

біля с. Торговиця на Кіровоградщині на берегах р. Синюхи, дослідження якого проводили Н. Бокій та І. Козир. Дослідники відзначали Торговицю як комплексну археологічну пам'ятку XIV ст., що складається з поселення з виразними рисами золотоординської культури та могильника. Значення цієї пам'ятки дослідники охарактеризували як найбільш північне золотоординське поселення, що розташувалось у «так званій буферній зоні між Руссю і Ордою» [7, 42]. Я б додав, що це – єдине досліджене на сьогодні поселення на північно-західному кордоні Золотої Орди.

Що стосується самого поселення, то ще передчасно називати його фортецею. Проте інтерес становлять залишки будівель на правому березі р. Синюхи. Унаслідок проведених розкопок Н. Бокій та І. Козир вдалося встановити таке: «... археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам'ятки золотоординського часу на березі р. Синюхи (поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильник). Якщо додати численні знахідки джучидських монет з могильника, відомих з друкованих джерел, з музеїних та приватних колекцій, а також з усіх повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів на Правобережжі Дніпра в золотоординський період» [7, 78].

Проте визначити походження жителів поселення біля с. Торговиці дослідники цього комплексу так і не наважились. Хоча аналіз тандирів та лазень на території поселення дозволив Н. Бокій та І. Козир вести розмову про те, що тут відчувається вплив із території Середньої Азії та інших регіонів Золотої Орди [7, 74-78]. Однак зробити висновок про походження жителів Торговиці в золотоординський період, здається, можна завдяки результатам досліджень могильника, що має відношення до поселення.

Могильник був розташований на околиці с. Торговиця на схилі правого берега р. Синюхи. Вдалося розкопати більше 140

поховань. Вони були здійснені за християнським обрядом: прямоугільна могильна яма; північно-західна орієнтація; випростані, лежачі на спині небіжчики; інвентар був рідкісним. У деяких могилах можна було натрапити на джучидські монети, датовані серединою XIV ст. На могильнику між похованнями було знайдено два хрести. Один із них був бронзовим натільним хрестиком, що, за визначенням дослідників пам'ятки, знаходить аналоги на синхронному християнському могильнику Мамай-Сурка у Подніпров'ї. Щодо другої знахідки дослідники відзначили: «... залізний втульчатий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви. Аналоги знахідці невідомі» [7, 72-73]. Проте виявляється, що аналоги все ж таки є. Саме такий хрест знайшов М. В. Єльніков на синхронному могильнику Мамай-Сурка. Це був залізний хрест розміром 24,5×11,7 см, аналоги якого, за визначенням М. В. Єльнікова «відомі на Кубані та в Північній Осетії і відносяться до кавказько-візантійського типу» [8, 19-20]. Про північнокавказький слід можуть свідчити і результати антропологічного вивчення місцевого населення, похованого на цьому кладовищі.

За визначенням антрополога Л. Литвиної, отримуємо наступну картину: «Аналіз чоловічої та жіночої серій з ґрунтового могильника Торговиця свідчить про неодірний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров'я: Кам'янка XII-XIV ст., Каїри XIII-XIV ст., Благовіщенка XII-XIV ст. та Мамай-Сурка кінця XIII – поч. XV ст., а також населенню Середнього Подоння, яке презентує серія з Новохарківського могильника, датованого XIV ст. На думку Т. І. Алексєєвої та М. В. Козловської, населення, що залишило Новохарківський могильник, було нащадками алан. З іншого боку, простежується деяка схожість зі

слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я... Відзначені також спільні риси з аланським населенням басейну Сіверського Дніця: Дмитрівське (VIII-IX ст.), Маяцьке (VIII-IX ст.), Салтів (VIII-IX ст.), та Північного Кавказу: Гамівське (VI-VII ст.), Адіох (VII-XIII ст.), Казазово-II (VIII-XIII ст.). Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров'я...» [9, 89].

Все це дозволило Л. Литвиновій зазначити: «Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечать тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов'ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров'я» [9, 90]. Отже, у Торговиці в XIV ст. питому вагу серед чоловічого населення мали становити алани. Є підстави вважати, що це були вихідці саме з Північного Кавказу, бо золотоординські правителі проводили активну політику по переселенню населення до Причорномор'я з Північнокавказької Аланії, де тоді ще зберігався значний прошарок аланського населення. В чому причина цього?

За спостереженнями Г. О. Федорова-Давидова, улусна система в Золотій Орді після Бату піддалася подальшої трансформації. Дослідник відзначив, що власне Улус Джучі поділявся на більш дрібні улуси, кордони яких періодично мінялися і підлягали перегляду. При цьому підкорені народи входили до складу улусів монгольської аристократії і відповідно до цього складали нові військові підрозділи. Уже в часи Бату намітився розподіл території Улуса Джучі, власне правого крила Монгольської імперії, на ліве і праве крило. При цьому розподіл на праве і ліве крило був багатоступінчастим, тобто при цій системі був вторинний, а, можливо, і третинний розподіл західних і східних частин улусів. Саме це дозволило Г. О. Федорову-Давидову прийти до висновку, згідно з яким «роз-

поділ на праве і ліве крило... у Дешт-і Кипчак був не розподілом племен і родів на два відділи, а розподілом завойованої землі і її населення на дві «піддержави», по проведених основних етнічних кордонах, що склалися ще до завоювання» [10, 50-58].

Дуже важливо, що уже в другій половині XIII ст. письмові джерела фіксують аланів не тільки на Північному Кавказу, але й у степах Північного Причорномор'я. Відповідно до запропонованої схеми, Г. О. Федоров-Давидов зробив припущення, що власне західна частина Улуса Джучі при темнику Ногаї поділялася на праве (західне) крило, на чолі якого стояв Ногай, і ліве крило, куди входив Північний Кавказ, очолюване самим ханом Золотої Орди і яке було «доменом» золотоординських ханів. При цьому кордон між цими улусами проходив по р. Дон [10, 60-61]. Отже, алани Північного Кавказу входили до лівого крила Західної Орди, а алани Північного Причорномор'я складали праве крило цієї піддержави. Таким чином, у цій особливості можна бачити порушення монголами характерної для держав-кочівників традиції створення адміністративної системи відповідно до етнічного принципу; навпаки – тут узяв гору територіальний принцип, при якому етнічні групи виявлялися спеціально розділеними по територіях улусів. У цьому і проявилася одна з особливостей адміністративної системи, уведеної монголами на окупованих територіях. Саме це дає змогу припустити, що монголи з метою ослаблення позицій підкорених народів могли переселяти частину їх до інших віддалених від центра держави улусів. У цьому варто бачити чітко продуману монголами внутрішню політику. Отже, у ситуації з аланами можна припустити, що значний їх відсоток міг бути переселений монголами до причорноморських степів та Північно-Західного Причорномор'я з території Північнокавказької Аланії, остаточне підкорення якої завершилося лише в другій половині XIII ст.

З адміністративною системою Золотої Орди була безпосередньо пов'язана система комплектування золотоординських військ, які формувалися з числа місцевого півладного населення, відповідно до розподілу держави на великі і малі улуси [11, 218]. Дані письмових джерел дозволяють локалізувати аланів у XIII–XV ст. не тільки на Північному Кавказі і в центральних областях Улуса Джучі, а й на окраїнних територіях Золотої Орди – у Північно-Західному Причорномор'ї, у причорноморських степах, у Хорезмі. Звідси можна зробити висновок, що золотоординські хани та воєначальники активно використовували військовий потенціал аланів під час воєн за розширення території золотоординської держави, а в мирний час – для несения прикордонної гарнізонної служби.

За спостереженнями Г. В. Вернадського, у монгольському війську перевага віддавалася озброєній луками та стрілами легкій кавалерії, хоча дуже часте застосування важкої кавалерії, озброєної шаблями, списами, сокирами, булавами й арканом, давало відчутні результати [11, 118–119]. З огляду на це, слід зазначити, що монголи вели бойові дії як у степах, так і в місцях з різноманітними ландшафтами – у лісах, горах, містах тощо. Найбільш пристосованими для такого роду бойових дій виявилися північнокавказькі алани, тому що легка кавалерія монголів виявлялася неефектив-

ною поза боями на відкритій місцевості. Алани були також добре пристосовані для гарнізонної, прикордонної служби. Військо середньовічних аланів традиційно складалося із легкої кавалерії, піхоти тощо.

Однак у Золотій Орді монголи використовували не тільки військовий потенціал аланів. Середньовічні автори зафіксували також значний відсоток аланського населення в містах Улуса Джучі: Сараї [12, 306], середньоазійському Орнасі (Ургенчі) [13, 46] тощо. Можна висловити припущення, що там алани складали частину купецького населення. Дані археології також дозволяють припускати про проживання аланських купців у містах центральної частини Золотої Орди – наприклад, у місті Болгар на Середній Волзі [14, 205–211]. Крім того, існування торгових центрів, заснованих аланами, було відзначено письмовими джерелами й в іншій частині Золотої Орди – у Північно-Західному Причорномор'ї, де у середній течії р. Прут на її правому березі існувало в XV–XVI ст. місто Яський Торг (Ясси) [15, 356]. У давньоруських літописах «Аскій Торг» також названий серед «руських» міст, розташованих у нижній течії Дністра [16, 240; 17, 475; 18, 623; 19, 163]. Самі назви цих пізньосередньовічних міст уже вказували на те, що вони були засновані ясами насамперед як торгові центри. З огляду на це, може становити великий інтерес також і походження назви с. Торговиця.

ДЖЕРЕЛА

1. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
2. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 35. Летописи белорусско-московские. – М., 1980.
3. Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Т. 35. Летописи белорусско-московские. – М., 1980.
4. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32 – М., 1975.
5. Густинская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1843.
6. Macej Strykowski. Kronika Polska, Litewska, ZBokij H., Kozir I. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003.

7. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.). – Т. I. – Запорожье, 2001.
8. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003.
9. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
10. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь–М., 1997.
11. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – СПб., 1884.
12. Карпини П. История монголов // Карпини П. История монголов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. – М.–Л., 1957.
13. Халикова Е. А. О могильнике “Бабий Бугор” в Болгарах // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М., 1978.
14. Брун Ф. Черноморье. – Т. II. – Одесса, 1880.
15. Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Т. VII. – СПб., 1856.
16. Новгородская Первая летопись. – М.–Л., 1950.
17. Новгородская Четвертая летопись. // ПСРЛ. Т. IV. – Ч. 1. – Вып. 3. – М., 1929.
18. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Т. XXIII. – СПб., 1910.